

УДК 338.242.4:631.11]:316-047/37

**Осташко Т.О.**, д-р екон. наук, член-кор. НААН України, завідувач відділу секторальних прогнозів та кон'юнктури ринків ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна, e-mail: [tostashko@ukr.net](mailto:tostashko@ukr.net),  
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5550-5864>,

**Кобута І.В.**, канд. екон. наук, економіст відділу торгівлі та ринків Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН, Viale delle Terme di Caracalla, 00153 Rome, Italy (Рим, Італія), e-mail: [Iryna.kobuta@fao.org](mailto:Iryna.kobuta@fao.org),

**Балакірева О.М.**, канд. соціол. наук, завідувач відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, голова правління ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка” та ГО “Центр “Соціальний моніторинг”, вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна, e-mail: [bon.smc@gmail.com](mailto:bon.smc@gmail.com),  
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0790-7142>

### ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ МАЛИХ І СЕРЕДНІХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ (НА ОСНОВІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)<sup>1</sup>

Державна підтримка сільського господарства є важливим напрямом державної аграрної політики в усіх країнах. Угодою про асоціацію між Україною та ЄС передбачено гармонізацію законодавства України із законодавством ЄС, у тому числі й у галузі сільського господарства. Пріоритетність державної підтримки малих і середніх сільськогосподарських виробників задекларована у ряді стратегічних документів щодо розвитку сільського господарства України. На підтримку розробки політичних рішень щодо конкретних механізмів державної підтримки малих і середніх сільськогосподарських виробників проведено соціологічне дослідження “Оцінка інструментів державної підтримки сільськогосподарських виробників” в рамках проекту ФАО – TCP/UKR/3601 “Технічна допомога Міністерству аграрної політики та продовольства України в галузі політики підтримки сільського господарства, експорту продуктів садівництва і земельної консолідації” (компонент I “Політика підтримки сільського господарства”). Опитування малих і середніх сільськогосподарських підприємств виявило низький рівень їх участі у програмах державної підтримки сільського господарства. За даними опитування протягом 2000–2017 рр. тільки 20,3% малих і середніх сільськогосподарських підприємств подавали заявки на програми державної підтримки (незалежно від результату). Одна з причин обмеженої участі малих сільськогосподарських виробників у програмах підтримки – низький рівень поінформованості щодо таких програм. Як показало опитування вітчизняних малих і середніх сільськогосподарських підприємств, саме інформаційна підтримка програм є критичною умовою їх участі у програмах підтримки. Представлено також оцінки респондентів щодо ефективності програм державної підтримки минулих років, наміри та бар'єри користування механізмами державної підтримки у найближчі роки. За отриманими результатами сформовано ряд рекомендацій. Результати дослідження є дуже важливими, оскільки питання про роль держави в розвитку малих і середніх сільськогосподарських виробників, форми та методи державної підтримки залишаються дискусійними.

<sup>1</sup> Опитування проведено у червні – липні 2017 р. силами ГО “Центр “Соціальний моніторинг” в усіх областях України. У ньому взяли участь 2051 респондент з числа власників/керівників малих і середніх сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств, а також 599 власників господарств населення, які виробляють продукцію на продаж. Ця стаття обмежується аналізом результатів дослідження сільськогосподарських підприємств, до яких належать і фермерські господарства.

© Осташко Т.О., Кобута І.В., Балакірева О.М., 2018

*Ключові слова:* малі та середні сільськогосподарські підприємства, підтримка фермерських господарств, державна підтримка, державна підтримка сільськогосподарських підприємств, програми державної підтримки.

**Ostashko T.O.**, Dr. Habil (Economics), Corresponding Member, National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, head of department for sectorial forecasting and market conjuncture, Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences, 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, e-mail: [tostashko@ukr.net](mailto:tostashko@ukr.net),

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5550-5864>,

**Kobuta I.V.**, Dr. Habil (Economics), economist, Trade and Markets Division, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Viale delle Terme di Caracalla, 00153 Rome, Italy, e-mail: [Iryna.kobuta@fao.org](mailto:Iryna.kobuta@fao.org),

**Balakireva O.M.**, PhD. (Sociology), head of department for monitoring-based research of social and economic transformations, Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences, head of the board, Ukrainian Institute for Social Research after Oleksandr Yaremenko, Center "Social Monitoring", 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, e-mail: [bon.smc@gmail.com](mailto:bon.smc@gmail.com),

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0790-7142>

#### **PERSPECTIVE AREAS OF STATE SUPPORT FOR SMALL AND MEDIUM AGRICULTURAL ENTERPRISES (BASED ON SOCIOLOGICAL RESEARCH)**

*State support to agriculture is an important area of the state agrarian policy in all countries. The Association Agreement between Ukraine and the EU provides for harmonization of Ukrainian legislation with the EU legislation, including in the agricultural sector. The priority of state support for small and medium-sized agricultural producers is declared in a number of strategic documents on agricultural development in Ukraine. In support of the development of policy decisions on specific mechanisms of state support for small and medium-sized agricultural producers, a sociological survey "Assessment of State Support Instruments for Agricultural Producers" was conducted. The study was conducted within the framework of the FAO project – TCP/UKR/3601 "Technical Assistance to the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine in the Area of Agricultural Support Policy, Export of Horticultural Products and Land Consolidation" (Component 1, Agricultural Support Policy). The survey of small and medium-sized agricultural enterprises has shown a low level of their participation in state support programs for agriculture. According to the polls during 2000-2017, only 20.3% of small and medium-sized agricultural enterprises applied for state support programs (regardless of the outcome). One of the reasons for the limited participation of small agricultural producers in support programs is the low level of these programs' awareness. According to a survey of domestic small and medium-sized agricultural enterprises, it is the information support of programs that is critical for their participation in support programs. The article presents respondents' assessments of the effectiveness of past years state support programs, intentions and barriers to use state support mechanisms in the coming years. Based on the obtained data, a number of recommendations have been formulated. The results of the research shown are essential, since the issue of the state's role in the development of small and medium-sized agricultural producers, the forms and methods of state support remain controversial.*

*Keywords:* small and medium-sized agricultural enterprises, support of farms, state support, state support of agricultural producers, state support programs.

Державна підтримка сільського господарства є важливим напрямом державної аграрної політики в усіх країнах. З 2008 р. Україна, як член СОТ, взяла на себе певні

зобов'язання щодо використання заходів підтримки, які мають неринковий вплив на обсяги виробництва та торгівлі й належать до “жовтої скриньки” СОТ. Відповідно, з'явилися можливості для активного використання заходів “зеленої скриньки”, що фінансуються державним бюджетом, а не за кошти споживачів, і не мають своїм наслідком цінову підтримку виробників (загальні науково-дослідні роботи та науково-дослідні програми щодо окремих видів продукції, ветеринарні та фітосанітарні заходи, контроль безпеки продуктів харчування, послуги з маркетингу та просування товарів на ринок, розвиток інфраструктури на селі, підтримка доходу, не пов'язана з виробництвом, відшкодування збитків від стихійних лих, охорона навколишнього середовища, програми регіонального розвитку тощо). Члени СОТ не мають обмежень на використання заходів “зеленої” скриньки [1]. Тим не менше, після вступу України до СОТ у 2008 р. протягом 10 років для підтримки сільського господарства країни використовувалися переважно заходи “жовтої скриньки”, а нові “зелені” програми так і не були впроваджені. При цьому до 2018 р. підтримка сільського господарства з державного бюджету спрямовувалася переважно на крупнотоварних виробників. Вітчизняні вчені зазначали також про низьку результативність державної політики підтримки сільського господарства, яка не зросла і після вступу України до СОТ, зумовлену непрозорістю механізмів підтримки, недоступністю програм підтримки для малих і середніх сільськогосподарських виробників і впливом неформальних інститутів на розподіл бюджетних коштів [2]. Угодою про асоціацію між Україною та ЄС передбачено гармонізацію законодавства України із законодавством ЄС, у тому числі й у галузі сільського господарства. В основі сільського господарства країн ЄС лежить сімейне фермерство. Численні дослідження європейських вчених доводять результативність програм підтримки фермерських господарств ЄС [3; 4; 5]. Відповідно, і в програмах державної підтримки України акцент зміщується на розвиток фермерських господарств. На необхідності підтримки малих і середніх форм господарювання в аграрному секторі послідовно наголошують вчені ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України” [6, с. 117–121].

Пріоритетність державної підтримки малих і середніх сільськогосподарських виробників задекларована у низці стратегічних документів щодо розвитку сільського господарства України<sup>2</sup>. Проте реальна зміна вектору державної підтримки сільського господарства у бік малих і середніх виробників почалася тільки у 2018 р. після схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки<sup>3</sup>.

По-перше, у 2018 р. на 48,4% збільшився обсяг фінансування витрат Міністерства аграрної політики та продовольства України, в тому числі й програм підтримки

<sup>2</sup> Розпорядження Кабінету Міністрів України “Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2021 року” від 30 грудня 2015 р. № 1437-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80>

<sup>3</sup> Розпорядження Кабінету Міністрів України “Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки” від 13 вересня 2017 р. № 664-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80>

сільськогосподарських виробників – з 9,5 млрд грн у 2017 р. до 14,1 млрд грн у 2018 р. По-друге, змістилися акценти у напрямках державної підтримки сільського господарства у бік підтримки малих і середніх фермерських господарств і сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, на розвиток яких у 2018 р. з державного бюджету направляється 1 млн грн. Таким чином, фермерські господарства отримали переваги у доступі до бюджетних коштів перед іншими організаційно-правовими формами малих і середніх сільськогосподарських підприємств.

Сьогодні відсутні конкретні нормативно-правові механізми підтримки малих і середніх суб'єктів агропромислового комплексу України за винятком фермерських господарств. Відсутнє навіть нормативне визначення поняття “малі та середні виробники сільськогосподарської продукції”.

На підтримку розробки політичних рішень щодо конкретних механізмів державної підтримки малих і середніх сільськогосподарських виробників проведено соціологічне дослідження “Оцінка інструментів державної підтримки сільськогосподарських виробників”. Дослідження проводилося для Міністерства аграрної політики та продовольства України в рамках проекту ФАО – ТСП/UKR/3601 “Технічна допомога Міністерству аграрної політики та продовольства України в галузі політики підтримки сільського господарства, експорту продуктів садівництва і земельної консолідації” (компонент 1 “Політика підтримки сільського господарства”). Мета дослідження полягала в отриманні достовірної соціологічної інформації для оцінки ефективності діючих і розробки нових програм державної підтримки, спрямованих на малих та середніх сільськогосподарських виробників. Опитування проведено у червні – липні 2017 р. силами ГО “Центр “Соціальний моніторинг” в усіх областях України. Було опитано 2051 власник/керівник малих і середніх сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств, а також 599 власників господарств населення, які виробляють продукцію на продаж.

Ця стаття обмежується аналізом результатів дослідження сільськогосподарських підприємств, до яких належать і фермерські господарства.

**Мета статті** – представити результати дослідження, які дають системне бачення поточного стану малих і середніх сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств, проблем і бар'єрів на шляху їх розвитку, потреб у конкретних видах державної підтримки. Таке бачення є дуже важливим для цілеспрямованої розробки ефективних політичних рішень та вдосконалення нормативної бази щодо державної підтримки сільського господарства, а також для підвищення результативності діючих і впровадження нових програм державної підтримки.

Оскільки нормативне визначення критеріїв належності до малих і середніх сільськогосподарських виробників відсутнє у законодавстві України, при формуванні вибіркової сукупності у даному дослідженні ключовим критерієм для віднесення сільськогосподарського підприємства до малих було встановлено обмеження у землекористуванні до 500 га сільськогосподарських угідь. До групи середніх сільськогосподарських підприємств були віднесені господарства, які обробляють від 500 до 2000 га сільськогосподарських угідь. Друга ключова умова при формуванні вибіркової сукупності сільськогосподарських підприємств полягала в обмеженні річної виручки від реалізації

сільськогосподарської продукції. У вибірці суб'єкти, відібрані за критерієм землекористування, були розподілені на три типи виробників: 1) мікровиробники/підприємства – обмеження до 1 млн грн; 2) малі виробники/підприємства – обмеження від 1 до 10 млн грн; 3) середні виробники/підприємства – обмеження від 10 до 20 млн грн.

Крім того, сільськогосподарські підприємства було стратифіковано за видами діяльності. У вибірку увійшло 1607 сільськогосподарських підприємств, які спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва і 444 підприємства тваринницької спеціалізації.

Таким чином, сільськогосподарські підприємства було стратифіковано за розмірами, видами діяльності та областями. В аналізі використовується такий поділ на регіони: *Північний Захід*: Волинська, Львівська, Рівненська області; *Південний Захід*: Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька області; *Центр*: Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська області; *Північ*: Житомирська, Київська, Сумська, Чернігівська області; *Схід*: Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області; *Донбас*: Донецька, Луганська області – без урахування тимчасово окупованих територій; *Південь*: Миколаївська, Одеська, Херсонська області.

Дослідження було спрямоване на вирішення таких основних завдань:

- виявлення джерел інформації та рівня поінформованості малих і середніх сільськогосподарських виробників щодо програм державної підтримки;
- визначення бар'єрів для участі малих і середніх сільськогосподарських виробників у програмах державної підтримки, пов'язаних з їх адмініструванням;
- оцінка ефективності минулих і поточних програм державної підтримки;
- визначення найпривабливіших програм державної підтримки для різних груп респондентів;
- з'ясування бачення малих і середніх сільськогосподарських виробників щодо ролі дорадчих служб і професійних об'єднань у механізмах державної підтримки.

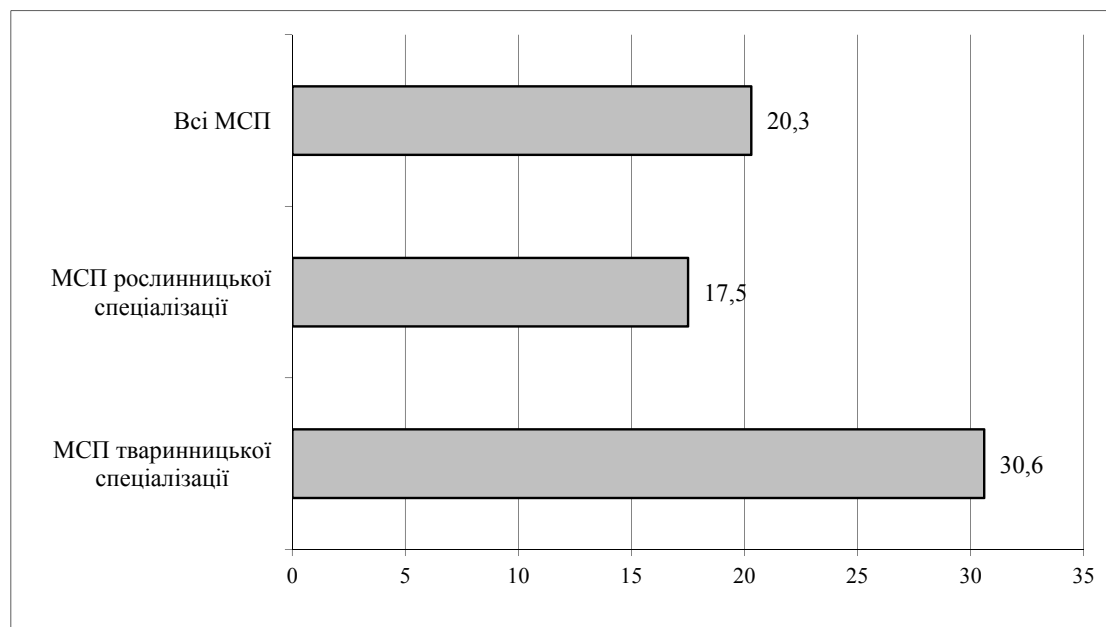
Опитування малих і середніх сільськогосподарських підприємств виявило низький рівень їх участі у програмах державної підтримки сільського господарства.

*За даними опитування протягом 2000–2017 рр. тільки 20,3% малих і середніх сільськогосподарських підприємств подавали заявки на програми державної підтримки (незалежно від результату).*

Серед підприємств тваринницької спеціалізації більша частка подавалася на програми державної підтримки – 30,6% проти 17,5% серед підприємств рослинницької спеціалізації (рис. 1).

Дослідження виявило значні регіональні відмінності у відповідях респондентів на це запитання. У Східному і Північно-Західному регіонах відносно більшою є частка малих і середніх сільськогосподарських підприємств, що подавалися на програми державної підтримки (відповідно, 36% і 31,5%), натомість у Центральному регіоні – 11,3%, Південному – 15,7%. Виявлено також залежність від розміру землекористування: серед МСП з розміром землекористування понад 500 га частка тих, хто подавався на програми державної підтримки, становить 32,8%. Цей показник є значно більшим,

ніж серед МСП з меншим розміром землекористування, у яких частка господарств, що зверталися по допомогу, не перевищує 22%.



**Рис. 1. Частка позитивних відповідей на запитання: “Чи подавалися Ви на будь-які програми державної підтримки?”, %**

*Джерело:* тут і далі – за даними опитування 2051 власника/керівника малих і середніх сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств і 599 власників господарств населення, які виробляють продукцію на продаж, проведеного ГО “Центр “Соціальний моніторинг” у червні – липні 2017 р. силами в усіх областях України, в рамках проекту ФАО – ТСП/UKR/3601 “Технічна допомога Міністерству аграрної політики та продовольства України в галузі політики підтримки сільського господарства, експорту продуктів садівництва і земельної консолідації” (компонент 1 “Політика підтримки сільського господарства”).

Однією з причин обмеженої участі малих сільськогосподарських виробників у програмах підтримки є низький рівень поінформованості щодо програм. На відповідне запитання анкети більше ніж чверть респондентів (25,9%) відповіли, що взагалі не чули про будь-які програми державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції, 59% – дещо чули і знають про них у загальних рисах, і лише 15,1% респондентів знають про державні програми та цікавилися деякими з них.

За даними дослідження, виявлено значні регіональні розбіжності у рівні поінформованості щодо програм державної підтримки. Найбільше тих, хто цікавився конкретними програмами, у Східному (32,4%), Південно-Західному (22,3%) і Північно-Західному (22,1%) регіонах; найменше – у Центральному (6,3%), Північному (8,9%) регіонах і на Донбасі (7,8%) (рис. 2).

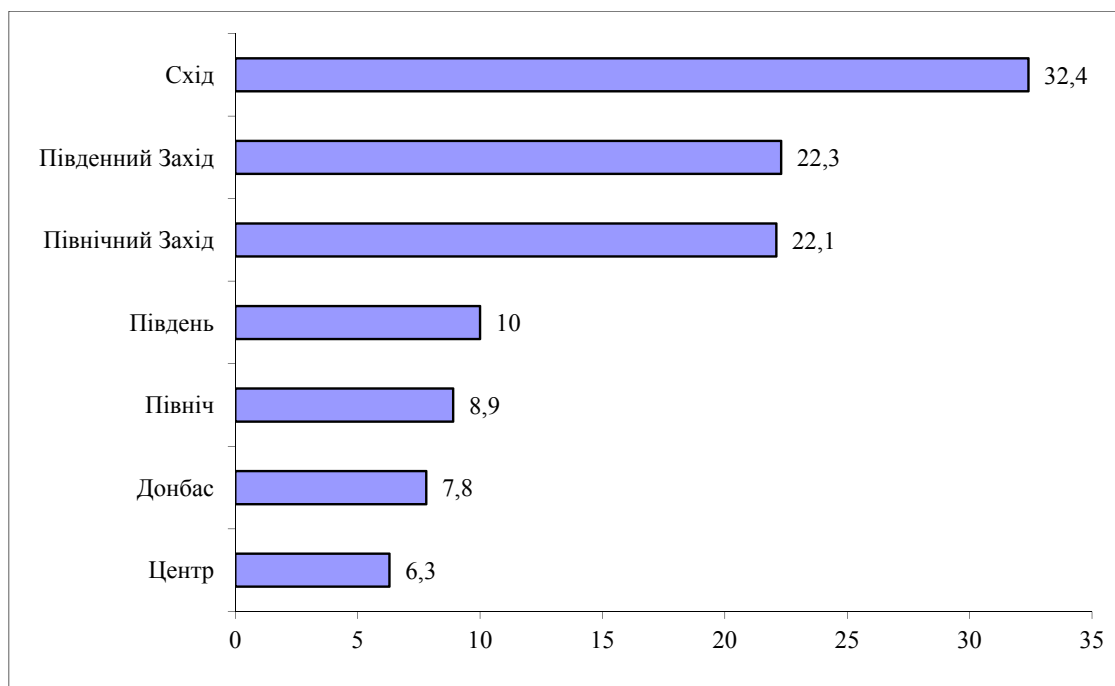


Рис. 2. Стан поінформованості програмами підтримки за регіонами України, % респондентів, які цікавилися конкретними програмами

Дослідження виявило залежність між розміром землекористування та зацікавленістю програмами підтримки. Якщо серед респондентів з підприємств/фермерських господарств з розміром землекористування  $\leq 5$  га рівень зацікавленості окремими програмами дорівнює 8,7%, то серед респондентів з підприємств площею 250–500 га – 19,3%, а понад 500 га – 29,7%.

Як показало опитування вітчизняних малих і середніх сільськогосподарських підприємств, саме **інформаційна підтримка програм є критичною умовою їх участі у програмах підтримки**. Адже переважна більшість малих і середніх сільськогосподарських виробників, які подавали заявки на участь у програмах підтримки, взяли в них участь.

За даними соціологічного дослідження, можна оцінити результативність подання заявок для участі в окремих програмах підтримки. Цей показник є вищим для програми бюджетної дотації 2017 р. (85,7% позитивного результату серед 2,8% опитаних, що подавались на програму), програми часткової компенсації розвитку хмелярства, закладки нових садів, виноградників, ягідників (85,7% серед 1,4%), програми кредитування фермерських господарств (80% серед 2,5%), бюджетної дотації на утримання молодняка ВРХ (80% серед 2,0%), часткової компенсації відсоткової ставки за кредитами на будівництво тваринницьких комплексів (80% серед 0,5%). Водночас виявлено нижчий рівень результативності подачі заявок на участь малих і середніх сільськогосподарських підприємств у програмах часткової компенсації вартості будівництва тва-

ринницьких комплексів (40% серед 0,5%), часткової компенсації закупівлі доїльних апаратів (50% серед 0,4%) та компенсації кредитної ставки (68,8% серед 3,2%).

Із зазначених достатньо високих показників результативності поданих заявок можна зробити висновок, що для збільшення кількості малих і середніх сільськогосподарських підприємств, які беруть участь у програмах підтримки, необхідним є залучення додаткових інформаційних і консультативних ресурсів.

**Значний інтерес становлять оцінки респондентами ефективності програм державної підтримки минулих років.** Лише 7,2% респондентів вважають минулі програми державної підтримки ефективними, ще 20,6% – скоріше, ефективними. Таким чином, лише 27,8% респондентів позитивно оцінюють програми державної підтримки минулих років. Значно більша частка респондентів (40,3%) не вважають їх ефективними: 19,7% респондентів оцінили програми державної підтримки минулих років як неефективні і 20,6% – як, скоріше, неефективні. Майже третина респондентів або не знають нічого про програми (19,4%), або не визначилися з відповіддю (12,5%) (рис. 3).



**Рис. 3. Розподіл відповідей респондентів на запитання: “Як Ви в цілому оцінюєте ефективність минулих програм державної підтримки?”, % респондентів**

Виявлено розбіжності в оцінках минулих програм державної підтримки у регіонах України. Найвищі оцінки дали респонденти з Північно-Західного регіону, 38,4% з яких вважають минулі програми державної підтримки або ефективними (14,2%), або, скоріше, ефективними (24,2%). Дуже низькі оцінки програм державної підтримки дали респонденти з Півдня України: тільки 2,6% з них назвали минулі програми ефективними і ще 7,4% – скоріше, ефективними.

Помітною є також залежність між розміром землекористування підприємств/фермерських господарств і їх оцінками програм ефективності державної підтримки за минулі роки. Серед підприємств розміром землекористування понад



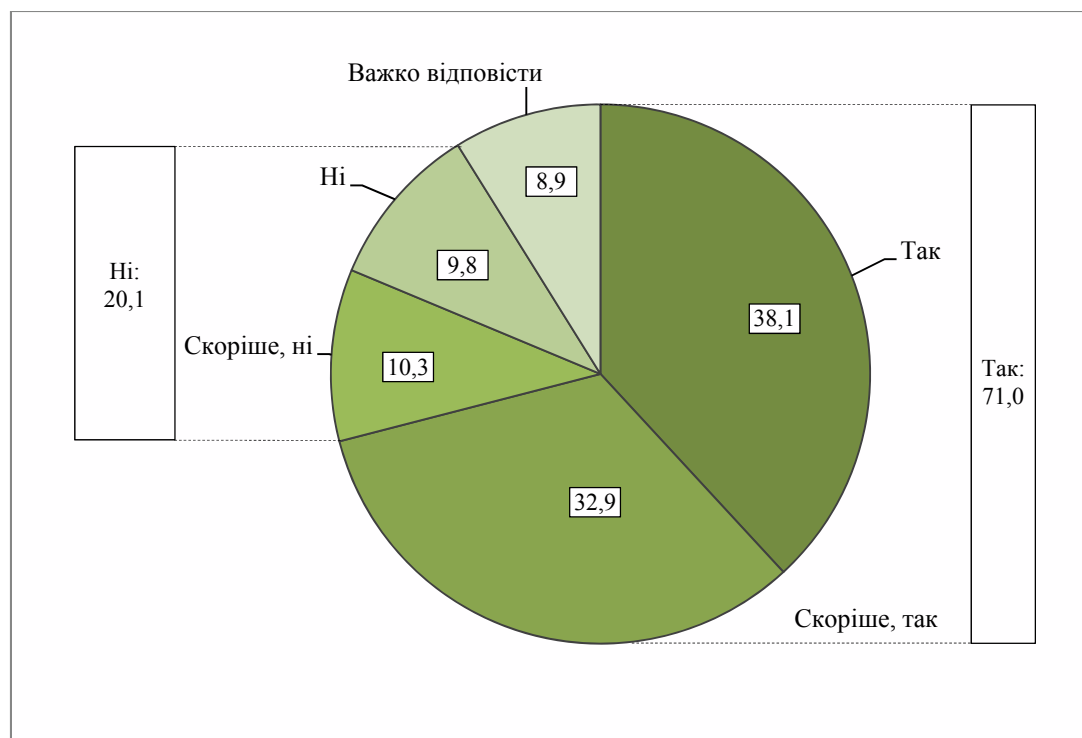
500 га 12,5% респондентів вважають програми державної підтримки минулих років ефективними, водночас у підприємствах з меншим розміром землекористування цей показник не перевищив 8,4%.

Найбільший інтерес становлять оцінки програм державної підтримки респондентами, підприємства яких брали участь у програмах. Тільки 29% МСП, які брали участь у програмах підтримки, лишилися повною мірою задоволеними (виплати здійснювалися своєчасно і в повному обсязі). У цілому задоволених виявилось 17,5% учасників програм (ті, що в повному обсязі отримали виплати, проте із запізненням); 12,2% частково задоволені (отримали виплати своєчасно, але не в повному обсязі); 5,8% учасників програм лишилися частково незадоволеними (виплати здійснювалися несвоєчасно і не в повному обсязі, але заборгованості немає); 9,1% взагалі не отримали виплат (повною мірою незадоволені); 46,5% респондентів повною мірою або в цілому задоволені результатом участі у програмі (рис. 4). Серед МСП тваринницької спеціалізації цей показник є вищим, ніж у МСП рослинницької спеціалізації – 49,3% проти 45,2%. Найбільшою часткою повною мірою або в цілому задоволених є у Східному та Південно-Західному регіонах (відповідно, 61,5% та 55,1%), найменшою – у Південному регіоні (19,4%).



**Рис. 4. Розподіл оцінок респондентів щодо результатів участі МСП у програмах підтримки, % серед МСП, що брали участь у програмах**

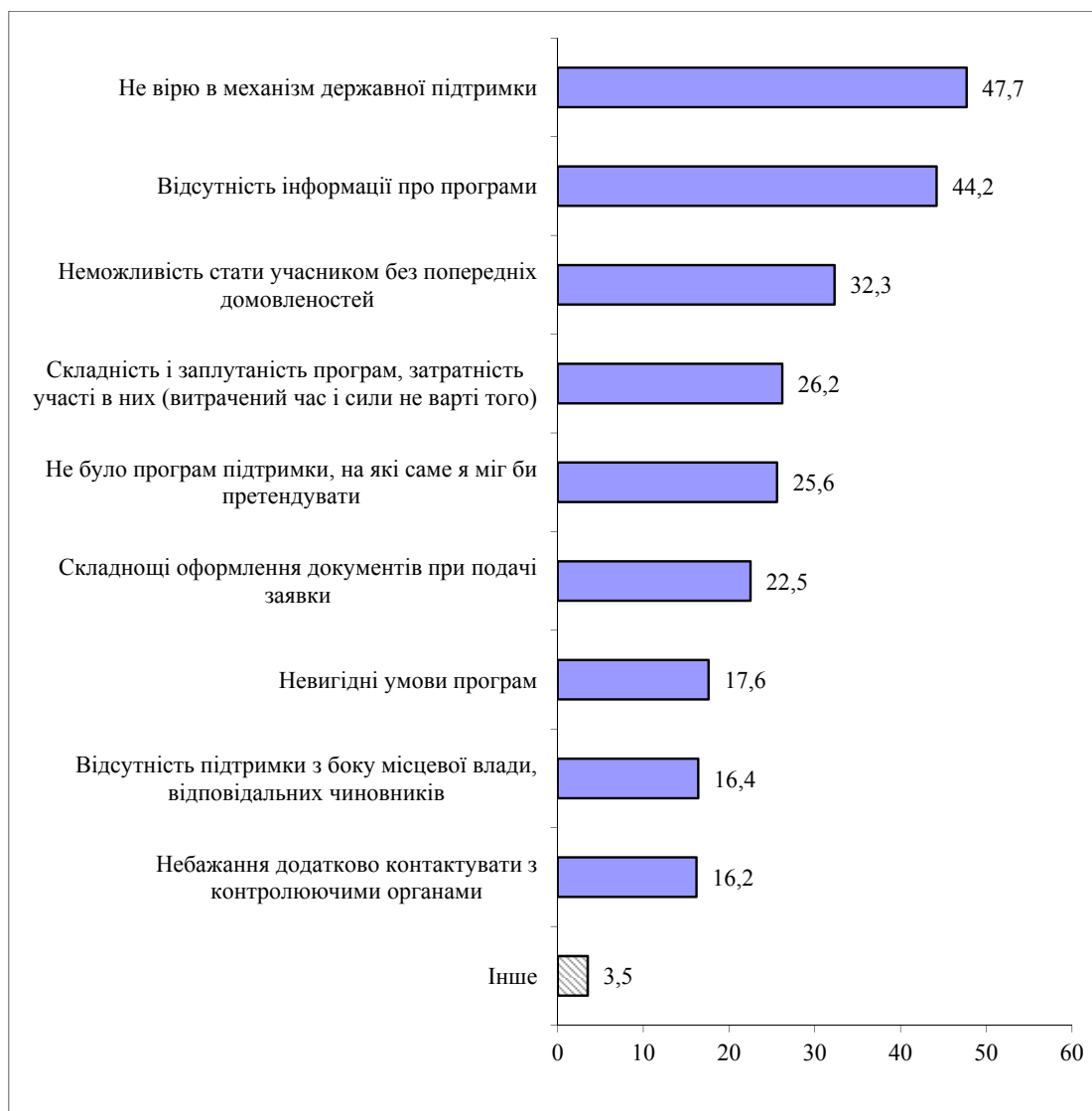
Серед респондентів, які брали участь у програмі/програмах державної підтримки, 71% рекомендували б або, скоріше, рекомендували б іншим виробникам участь у програмах (рис. 5). Це досить високий показник, що свідчить про результативність програм підтримки для малих і середніх сільськогосподарських підприємств.



**Рис. 5. Розподіл відповідей респондентів на запитання: “Чи рекомендували б Ви іншим виробникам брати участь у програмі/ах державної підтримки?”, % серед респондентів, які брали участь у програмах**

Оскільки результати відповідей на це запитання непрямо свідчать про результативність програм підтримки, цікаво навести інформацію за регіонами України. Респонденти з Півдня України, де МСП найменше задоволені результатами своєї участі у програмах, менше схильні рекомендувати іншим виробникам брати участь у програмах (50% відповідей “так” або “скоріше, так”). В інших регіонах цей показник коливається від 62% (Центр і Донбас) до 79% (Північно-Західний і Південно-Західний регіони).

Респондентів просили зазначити причини, які стримують їх від участі у програмах державної підтримки. Водночас ці причини дають можливість виявити бар’єри для участі малих і середніх сільськогосподарських виробників у програмах державної підтримки (рис. 6).



**Рис. 6. Розподіл відповідей респондентів на запитання: "Що зупиняє Вас від участі у програмах державної підтримки", %**

Дослідження виявило, що майже половина респондентів (47,7%) не вірять у механізм державної підтримки; 44,2% респондентів зазначили, що їх стримує відсутність інформації про програми. На Донбасі таких респондентів виявлено 56,6%.

Понад чверть респондентів (26,2%) зазначили, що їх стримує від участі у програмах складність і заплутаність програм, затратність участі в них (витрачений час і сили не варті того).

На відсутність програм, на які вони могли б претендувати, poslалися 25,6% респондентів. Серед підприємств з площею землекористування від 5 до 10 га кількість таких відповідей становить 37,3%, серед підприємств з площею землекористування від 10 до 25 га – 31,1%, від 25 до 50 га – 29,5%.

Складнощі оформлення документів при подачі заявки є причиною відмови від участі у програмах для 22,5% респондентів, на Донбасі цю причину зазначили 34,9% респондентів.

Від участі у програмах стримують їх не вигідні умови 17,6% респондентів. Найчастіше цю причину зазначали представники підприємств з розміром землекористування від 10 до 25 га та понад 500 га – відповідно, 26,8% та 23,4% респондентів.

Небажання користуватися програмами 16,4% респондентів пов'язують з відсутністю підтримки з боку місцевої влади та відповідальних чиновників. У центральних регіонах таких респондентів 21,5%; підприємства з розміром землекористування від 5 до 25 га більше відчують відсутність підтримки з боку місцевої влади (22% респондентів).

Для 16,2% МСП причиною неучасті у програмах підтримки є небажання додатково контактувати з контролюючими органами. Особливо поширеною ця причина є серед респондентів Сходу, Донбасу та Півночі – відповідно, 24,5%, 20,9% і 19,4%.

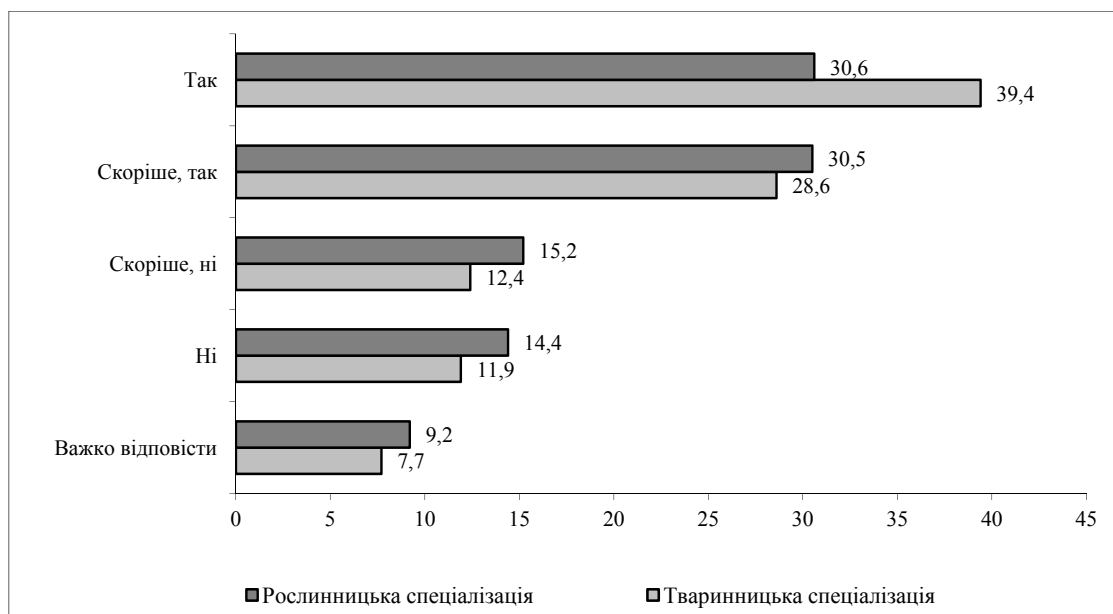
Вивчалися також наміри респондентів щодо участі у майбутніх програмах державної підтримки. На запитання анкети щодо намірів респондентів скористатися у майбутньому програмами державної підтримки більшість респондентів (62,6%) відповіли схвально: 32,5% – “так” і ще 30,1% – “скоріше, так”.

Тільки 13,9% респондентів не планують користуватися у майбутньому програмами державної підтримки і ще 14,6% – скоріше, не планують.

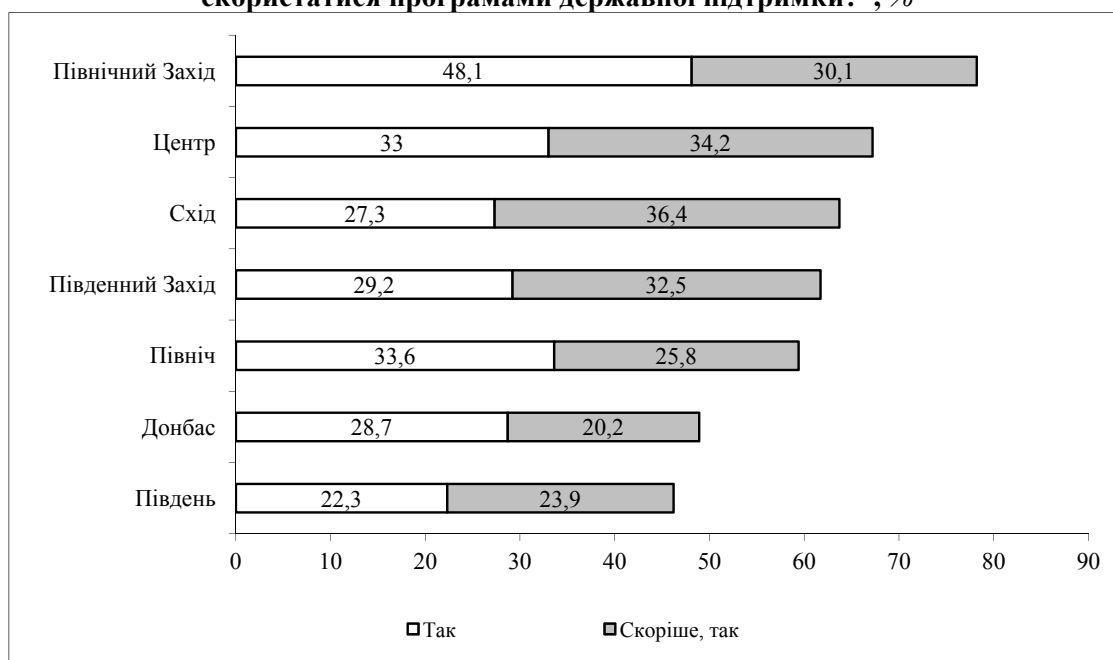
Виробники, що спеціалізуються на виробництві продукції тваринництва, більше схильні до використання програм державної підтримки у майбутньому, ніж виробники продукції рослинництва (рис. 7).

Наведені результати дають підстави робити наголос на програмах підтримки тваринництва для малих і середніх сільськогосподарських підприємств у перспективі.

Найвищий рівень готовності скористатися програмами державної підтримки виявлено серед малих і середніх сільськогосподарських підприємств Північно-Західного регіону, 48,1% з яких хотіли б скористатися програмами державної підтримки у майбутньому і ще 30,1% респондентів – скоріше, хотіли б. Загалом 78,2% МСП цього регіону є потенційними користувачами програм державної підтримки. Деяко нижчим цей показник є у Центральному, Східному та Південно-Західному регіонах – відповідно, 67,2%, 63,7%, 61,7%. У Південному регіоні та на Донбасі однозначні та імовірні наміри скористатися програмами державної підтримки мають менше ніж половина малих і середніх сільськогосподарських підприємств – відповідно, 46,2% і 48,9% (рис. 8).



**Рис. 7. Розподіл відповідей респондентів, які представляють МСП тваринницької та рослинницької спеціалізації, на запитання: “Чи хотіли б Ви в майбутньому скористатися програмами державної підтримки?”, %**



**Рис. 8. Розподіл відповідей респондентів за регіонами України на запитання: “Чи хотіли б Ви у майбутньому скористатися програмами державної підтримки?”, %**

Найвищий рівень готовності скористатися програмами державної підтримки мають МСП з площею землекористування понад 500 га: 42,2% хотіли би скористатися програмами і ще 21,9% – скоріше, хотіли б (разом 64,1%). Найобережнішими є наміри МСП з площею землекористування до 5 га, тільки 29,8% з яких, напевне, хотіли б скористатися програмами державної підтримки.

Питання щодо готовності скористатись у майбутньому програмами державної підтримки було конкретизоване до рівня окремих програм. Респондентам запропонували перелік програм, з яких вони могли обрати: 1) будь-яку кількість цікавих для них програм; 2) одну найпривабливішу для них програму.

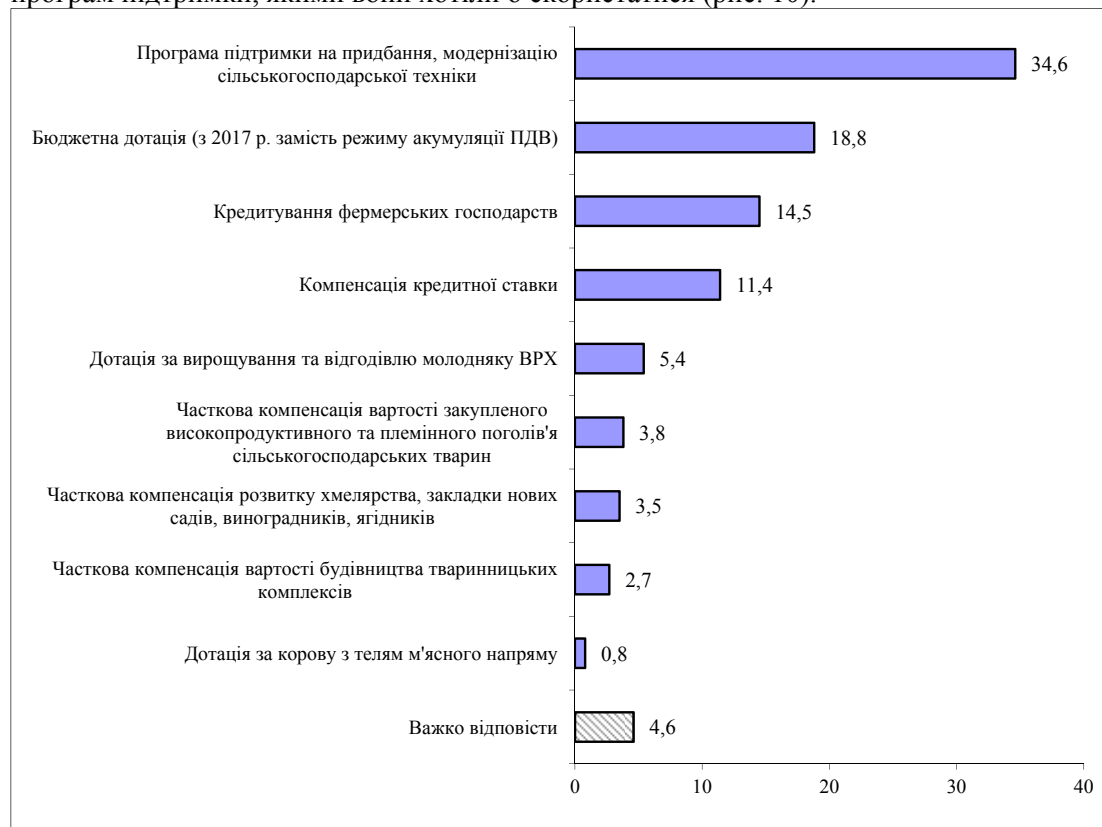
Аналіз першого варіанта відповіді виявив, що найпривабливішою для МСП є програма підтримки на придбання та модернізацію сільськогосподарської техніки – 69,3% МСП хотіли би скористатися цією програмою. На другому місці – бюджетна дотація, введена з 2017 р. замість режиму акумуляції ПДВ. Нею хотіли би скористатися 51,2% МСП. Далі йдуть програми компенсації кредитної ставки (47,8% МСП) і пільгового кредитування фермерських господарств (47,2% МСП) (рис. 9).



**Рис. 9. Розподіл відповідей респондентів на запитання: “Оцініть у цілому, наскільки для Вас/Вашого підприємства/фермерських господарств були б цікавими такі програми?”, % варіантів відповідей (необмежена кількість варіантів відповідей)**

Водночас, якщо об'єднати програми підтримки тваринництва, які поодиночі набрали не більше ніж 20% відповідей, то разом варіанти програм підтримки тваринництва отримали б 69% позитивних відповідей і набрали б таку саму вагу, як і програма підтримки на придбання та модернізацію сільськогосподарської техніки.

Коли відповіді респондентів щодо бажаних для них програм були обмежені одним варіантом програми, то результат щодо пріоритетності програми підтримки на придбання та модернізацію сільськогосподарської техніки підтвердився. Найбільша частка респондентів (34,6%) зацікавлена у цій програмі. Значно менше респондентів зацікавлені в отриманні виключно бюджетної дотації (18,8%), виключно програми пільгового кредитування фермерських господарств (14,5%) і виключно програми компенсації кредитних ставок (11,4%). Серед програм підтримки тваринництва респондентів найбільше цікавить дотація за вирощування та відгодівлю молодняку ВРХ (5,4%). Незначна частка респондентів (4,6%) не змогла обрати один варіант відповіді з декількох програм підтримки, якими вони хотіли б скористатися (рис. 10).



**Рис. 10. Розподіл відповідей респондентів на запитання: “Оцініть у цілому, наскільки для Вас/Вашого підприємства/фермерського господарства були б цікавими такі програми?”, % респондентів (тільки один варіант відповіді для респондента)**

Проаналізуємо, які програми цікавлять, насамперед, виробників рослинницької та тваринницької продукції.

МСП, які спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва, насамперед, з великим відривом від інших варіантів цікавить програма підтримки на придбання та модернізацію сільськогосподарської техніки – 36,7% респондентів, а на другому місці – бюджетна дотація (19,7% респондентів найбільше зацікавлені саме в ній). Наступними пріоритетами є програма кредитування фермерських господарств (15%) і компенсація кредитної ставки (12,2%).

Для МСП тваринницької спеціалізації пріоритетними є чотири програми: 1) дотація на вирощування та відгодівлю молодняка ВРХ (16,9%); 2) програма підтримки придбання та модернізації сільськогосподарської техніки (16%); 3) бюджетна дотація (15,3%); 4) часткова компенсація вартості закупленого високопродуктивного та племінного поголів'я сільськогосподарських тварин (14,2%).

У всіх без винятку регіонах програма підтримки придбання та модернізації сільськогосподарської техніки користується серед респондентів найвищим пріоритетом. У Східному регіоні її поставили на перше місце 50,2% респондентів, у Київській області – 50%, на Донбасі – 47,3% респондентів. Тільки на Півночі України респонденти вважають найпріоритетнішою разом з цією програмою також бюджетну дотацію (по 26% респондентів).

**Висновки.** Таким чином, дослідження виявило декілька програм підтримки, у яких найбільше зацікавлені малі та середні сільськогосподарські підприємства, залежно від їх спеціалізації та регіону. Водночас виявлено бар'єри доступу малих і середніх виробників до програм підтримки: складність і запутаність програм, труднощі в оформленні документів, недостатня інформаційна підтримка тощо. Зазначені чинники зумовлюють доцільність розробки окремої бюджетної програми підтримки для малих і середніх сільськогосподарських виробників, яка б усунула ці бар'єри. Основні вимоги до такої програми – спрощена процедура участі, прозоре адміністрування й інформаційна підтримка. Цим вимогам найбільше відповідає програма здешевлення відсоткової ставки кредиту, оскільки: 1) інструменти банківського кредитування знайомі виробникам; 2) програма нескладна в адмініструванні; 3) існує розгалужена банківська мережа в регіонах; 4) програма дає можливість диверсифікувати напрями підтримки залежно від потреб підприємства; 5) програма дає можливість Уряду встановлювати пріоритетність напрямів підтримки за рахунок варіабельності ефективної ставки.

**За даними дослідження, можна обґрунтувати доцільність окремої бюджетної програми підтримки молодих фермерів.** За результатами соціологічного опитування малих і середніх сільськогосподарських підприємств **значну підтримку респондентів отримала перспектива запровадження в Україні спеціальної бюджетної програми допомоги молодим виробникам сільськогосподарської продукції на заснування аграрного бізнесу.**

Незважаючи на те, що частка респондентів до 29 років у вибірці не сягає 3%, а до 40 років становить всього 16%, частка “дуже зацікавлених” у програмі допомоги молодим виробникам сільськогосподарської продукції на заснування аграрного бізнесу складає 24,2% і “скоріше, зацікавлених” 24,4% (разом зацікавлених – 48,6%).



Високий рівень зацікавленості респондентів всіх вікових груп у програмах державної підтримки молодих виробників сільськогосподарської продукції опосередковано свідчить про “сімейний” характер малих і середніх сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств.

Проведене соціологічне опитування дає підстави рекомендувати програму підтримки молодих виробників сільськогосподарської продукції (як фермерів, так і сільськогосподарських підприємств) в Україні.

При розробці програми доцільно скористатися досвідом країн ЄС. Прямі виплати в рамках САП ЄС, які надаються виробникам сільськогосподарської продукції з розрахунку на площу сільськогосподарських угідь, включають, зокрема, виплати молодим фермерам. Спеціальні виплати молодим фермерам становлять близько 2% загального бюджету на прямі виплати, передбаченого ЄС.

*У країнах ЄС визначено чіткі критерії фермерів, які мають право брати участь у програмі підтримки молодих фермерів.*

*Право на виплати молодим фермерам мають особи, які:*

- вперше очолили сільськогосподарське підприємство або очолили його не раніше, ніж за п'ять років до моменту першого подання на виплати;*
- віком менше ніж 40 років на момент першого подання на відповідні виплати;*
- мають відповідну освіту або досвід, якщо цього вимагають відповідні країни-учасники.*

*Таким чином, фактично критерієм молодого фермера в країнах ЄС є вік до 40 років.*

В Україні віковим критерієм молодого підприємця вважається вік до 35 років<sup>4</sup>. За віковою структурою вибірки соціологічного дослідження, яка є репрезентативною для України, частка респондентів віком до 40 років, які представляють сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства з розміром землекористування до 500 га, становить 16,1%.

*Зазначимо, що, за даними Європейської комісії, в країнах ЄС під визначення “молоді фермери” підходять 1,8 млн осіб, що становить 14% від загальної чисельності фермерів.*

Неважко підрахувати кількість потенційних бенефіціарів програми підтримки молодих сільськогосподарських виробників в Україні. Враховуючи загальну кількість фермерських господарств в Україні з розміром землекористування менше ніж 500 га (4,8 тис. осіб) і частку молодих виробників у вибірці (16,1%), програмою зможуть скористатися 4,8 тис. молодих виробників. Цю кількість можна обмежити, встановивши певні вимоги до освіти або досвіду. Така практика поширена в країнах ЄС. Країни-члени мають право встановлювати додаткові критерії до фермерів, які подають документи на отримання допомоги з національного/регіонального резерву.

*Так, Естонія і Португалія встановили додаткові критерії щодо досвіду фермерів і технологій, якими вони володіють, Ірландія, Естонія, окремі регіони Бельгії та Великої Британії – додаткові критерії щодо освіти фермерів.*

<sup>4</sup> Див., наприклад: Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді “Про затвердження Положення про Всеукраїнський конкурс “Молодий підприємець року” від 23.01.2004 р. № 14. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0164-04>

Соціологічне дослідження українських господарств виявило, що серед малих і середніх виробників сільськогосподарської продукції 92,1% мають базову вищу або повну вищу освіту. Освітні вимоги не впливатимуть істотно на кількість претендентів на державну підтримку серед діючих господарств, **проте можуть стати бар'єром для започаткування нових господарств молодими людьми без вищої освіти.**

Іншим бар'єром для участі у програмі підтримки молодих фермерів в Україні може стати обмеження організаційно-правової форми підприємств, заснованих молодими людьми. **Програма підтримки молодих фермерів, як і будь-яка програма підтримки малих і середніх сільськогосподарських виробників, не повинна містити положень, які дискримінують молодих сільськогосподарських підприємців за організаційно-правовою формою.**

У країнах ЄС адміністрування програми підтримки малих і середніх фермерів здійснюється із залученням мережі дорадчих (консультаційних) служб. Вони надають інформаційну, методичну та організаційну підтримку малим і середнім фермерам.

У ході соціологічного дослідження з'ясувалася роль дорадчих служб в інформаційній та консультативній підтримці програм державної підтримки в Україні.

Дослідження виявило, що вона є незначною – тільки 9,5% малих і середніх сільськогосподарських підприємств користувалися послугами дорадчих служб при зверненні за державною підтримкою, а понад половину респондентів взагалі не знають про їх існування. Серед респондентів, які користувалися послугами дорадчих служб при зверненні по державну допомогу, ці послуги оцінили позитивно 83,1%. Вивчалася також думка респондентів щодо перспективної ролі дорадчих служб для організації широкого доступу малих і середніх сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств до програм державної підтримки: 25,9% вважають, що доцільно підтримати розвиток дорадчих служб і ще 40% – скоріше, доцільно (разом – 65,9%).

**Низький рівень обізнаності про дорадчі служби серед респондентів на фоні дефіциту інформації щодо програм державної підтримки доводять необхідність просування та посилення системи дорадництва для малих і середніх сільськогосподарських виробників.**

Одним з механізмів фінансування дорадчої діяльності могло би бути спрямування їм певного обсягу коштів від програм державної підтримки.

Законом України "Про сільськогосподарську дорадчу діяльність"<sup>5</sup> передбачається фінансування дорадчої діяльності в розмірі не менше ніж 5% коштів, передбачених для державних цільових програм, спрямованих на розвиток сільського господарства та сільської місцевості.

Іншим джерелом фінансування послуг дорадчих служб щодо доступу до програм державної підтримки можуть бути міжнародна технічна допомога, кошти міжнародних програм і проектів.

Проведене дослідження також виявило **позитивне ставлення респондентів до передачі функцій розподілу державної підтримки для малих і середніх сільськогос-**

<sup>5</sup> Законом України "Про сільськогосподарську дорадчу діяльність" від 17 червня 2014 р. № 1807-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-15>

**подарських підприємств через галузеві асоціації, об'єднання малих і середніх виробників.**

За результатами дослідження за розподіл державної підтримки через саморегульовані організації висловились 63,5% респондентів. Водночас тільки 18,2% малих і середніх сільськогосподарських підприємств є членами будь-якого об'єднання (асоціації) сільськогосподарських виробників, але 62,4% опитаних позитивно ставляться до перспективи об'єднання в асоціації або спілки.

Наразі дізнавались про програми державної підтримки від громадських організацій 2,5% опитаних, серед тих, які подавались на програми – 22,9%.

Результати підтверджують **актуальність розробки та ухвалення законодавства про саморегульовані організації, але паралельно асоціаціям, спілкам та об'єднанням необхідно займати більш активну позицію із залучення малих і середніх сільськогосподарських виробників до організованих форм співробітництва**, зважаючи на поточний низький рівень репрезентативності останніх серед їх членів. Якщо інтереси фермерських господарств представляє Асоціація фермерів і приватних землевласників України, то інтереси малих підприємств інших організаційно-правових форм фактично ніхто не захищає.

Нині розпорядженням Кабінету Міністрів України<sup>6</sup> закріплюється норма про підтримку фермерських господарств, які мають в обробітку невеликі земельні площі, не більше ніж 100 га.

Водночас було б доцільним **вийти за рамки підтримки окремої організаційно-правової форми та розширити її на всі форми малих сільськогосподарських виробників, визначених за певними критеріями.**

Представлені результати дослідження є дуже важливими, оскільки питання про роль держави в розвитку малих і середніх сільськогосподарських виробників, про форми та методи державної підтримки залишаються дискусійними. У спеціальній і науковій літературі зазвичай обговорюються можливості державного регулювання та підтримки, а також наслідки для економіки й суспільства. Більшість заходів і програм, які аналізуються, кінцевою метою мають скорочення масштабів бідності на селі, створення робочих місць, розвиток фермерства та середнього класу на селі [7].

Більшість дослідників зазначають про необхідність використовувати інституціональний підхід, що дозволяє розглядати державну підтримку, як інститут; наголошують, що механізм державної підтримки повинен мати комплексний характер і включати в себе не тільки методи розподілу бюджетних коштів, але й умови взаємодії владних структур з підприємцями, соціальну відповідальність бізнесу, використання кооперації в забезпеченні сталого розвитку сільських територій. У цьому зв'язку однією з цілей сталого розвитку сільських територій зазначається ефективна державна підтримка підприємництва в аграрному секторі [6]. Державна політика підтримки малих і середніх сільськогосподарських виробників повинна поєднуватись із сприятли-

<sup>6</sup> Розпорядження Кабінету Міністрів України “Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки” від 13 вересня 2017 р. № 664-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80>

вим бізнес-середовищем, яке може бути створене за допомогою відповідної макроекономічної політики, що впливатиме на торгівлю, інвестиції, грошово-кредитну та бюджетно-податкову політику, політику в сфері конкуренції, заробітної плати й ринків праці, освіти та інноваційних технологій.

#### Список використаних джерел

1. Кобута І.В. Політика державної підтримки сільського господарства країн – членів СОТ. *Економіка АПК*. 2009. № 12. С. 132–136.
2. Державна підтримка агросфери: еволюція, проблеми / за ред. О.М. Бородіної. Київ: Ін-т екон. та прогнозув. НАНУ, 2008. 264 с.
3. Sipiläinen T., Kumbhakar S.C. Effects of direct payments on farm performance: The case of dairy farms in northern EU countries. *Discussion Papers No. 43*. Helsinki: Department of Economics and Management, University of Helsinki, 2010.
4. Carpentier A, Gohin A., Heinzl C. Production Effects of CAP Payments in France: a Microeconomic Dynamic and Stochastic Analysis. URL: [http://www.cheinzel.de/Homepage/CGH\\_LandLaborSubsidies\\_wp1409.pdf](http://www.cheinzel.de/Homepage/CGH_LandLaborSubsidies_wp1409.pdf)
5. Ciaian P., Kancs d'A., Gomez y Paloma S. Income distributional effects of CAP subsidies Micro evidence from the EU. URL: <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.5367/oa.2015.0196>
6. Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки: наукова доповідь / за ред. О.М. Бородіної, О.В. Шубравської. Київ: НАН України, ДУ “Ін-т екон. та прогнозув. НАН України”, 2018. 152 с.
7. Eskesen A., Agrawal R., Noopur D. Small and medium enterprises in agriculture value chain: Opportunities and Recommendations. Research report. November 2014. Oxford: Oxfam GB. URL: [https://iixfoundation.org/wp-content/uploads/2011/08/OXFAM-SME-Report-November-2014\\_FINAL.pdf](https://iixfoundation.org/wp-content/uploads/2011/08/OXFAM-SME-Report-November-2014_FINAL.pdf)

Отримано 31.08.18

#### References

1. Kobuta, I.V. (2009). State support policy of agriculture of WTO member countries. *Ekonomika APK – The Economy of Agro-Industrial Complex*, 12, 132-136 [in Ukrainian]
2. Borodina, O.M. (Ed.). (2008). State support of agrosphere: evolution, problems. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting NAS of Ukraine [in Ukrainian]
3. Sipiläinen, T., Kumbhakar, S.C. (2010). Effects of direct payments on farm performance: The case of dairy farms in northern EU countries. *Discussion Papers No. 43*. Helsinki: Department of Economics and Management, University of Helsinki [in English]
4. Carpentier, A, Gohin, A., Heinzl, C. Production Effects of CAP Payments in France: a Microeconomic Dynamic and Stochastic Analysis. URL: [http://www.cheinzel.de/Homepage/CGH\\_LandLaborSubsidies\\_wp1409.pdf](http://www.cheinzel.de/Homepage/CGH_LandLaborSubsidies_wp1409.pdf) [in English]
5. Ciaian, P., Kancs, d'A., Gomez y Paloma, S. Income distributional effects of CAP subsidies Micro evidence from the EU. URL: <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.5367/oa.2015.0196> [in English]
6. Borodina, O.M., Shubravskaya, O.V. (Ed.). (2018). Agrarian and rural development for growth and renewal of the Ukrainian economy: scientific report. Kyiv: NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting NAS of Ukraine [in Ukrainian]
7. Eskesen, A., Agrawal, R., Noopur, D. (2014, November). Small and medium enterprises in agriculture value chain: Opportunities and Recommendations. Research report. Oxford: Oxfam GB. URL: [https://iixfoundation.org/wp-content/uploads/2011/08/OXFAM-SME-Report-November-2014\\_FINAL.pdf](https://iixfoundation.org/wp-content/uploads/2011/08/OXFAM-SME-Report-November-2014_FINAL.pdf) [in English]

Received on 31.08.18